

جایگاه نظریه در تولید علم

● محمد گلابچی
عضو هیات علمی دانشگاه امام حسین (ع)

ضعف‌های روش‌شناختی در پژوهش‌های موجود، بویژه در حوزه علوم انسانی موجب شده که بسیاری از این پژوهش‌ها از فواید کاربردی بی‌بهره بوده و مورد استقبال واقع نشوند. در این خصوص مروری بر تحقیقات انجام شده و انبوه پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری که بدون از عرصه حیات علمی، در کتابخانه‌ها راکد مانده‌اند، عبرت‌آموز است. به نظر می‌رسد بخشی از این پدیده ناشی از ضعف راهنمایی علمی و یکارگیری روش‌ها و بینش‌های تحقیقی است که امروزه کارایی چندانی ندارند و نیز معلول کتابها و منابعی است که فاقد معیارهای کارآمد و به روز است و نمی‌تواند یک الگوی روشی صحیح را به فراگیران آموزش دهد. از این لحاظ، نگاه نقادانه به کتابهای روش تحقیق که یکی از ابزارهای علمی مهم برای دانشجویان و پژوهشگران است، ضروری تلقی می‌شود. کتاب حاضر، در یازده فصل تنظیم شده که به ترتیب عبارتند از:

۱- کلیات ۲- انواع تحقیقات علمی ۳- انتخاب، تعریف و بیان مسأله تحقیق ۴- تدوین فرضیه ۵- نمونه‌گیری ۶- ابزار سنجش و گردآوری اطلاعات ۸- کدگذاری، استخراج و طبقه‌بندی داده‌ها ۹- تجزیه و تحلیل داده‌ها ۱۰- تنظیم و تدوین گزارش تحقیق ۱۱- تهیه و تنظیم طرح تحقیق.

کتاب، با قلمی روان به نگارش درآمده و برای دانشجویان رشته‌هایی که روش تحقیق از دروس اصلی آنها محسوب نمی‌شود، در حد قابل توجهی مفید است. مطالب گنجانده شده در فصول مختلف، بعضاً شکل کلی و عمومی دارد و برخی نیز از عمق و غنای لازم برخوردار است. با این معرفی اجمالی، به نکاتی که در نقد این کتاب قابل طرح است می‌پردازیم:

الف. فصلهای کتاب از منطقی و قابل قبول برخوردار نیستند. برای مثال قرار گرفتن فصل یازدهم در پایان کتاب و فصل دوم در آغاز بحث روش تحقیق، آن هم برای دانشجویان مبتدی و در کتابی که مقدمه‌ای بر روش تحقیق محسوب می‌شود، جای پرسش جدی است. به نظر می‌رسد اگر روش علمی را صرفاً یک رویه بدانیم، بلکه آن را به عنوان یک بینش تلقی کنیم، فصل یازده را باید پس از فصل سوم و نیز فصل دوم راپس از فصل چهارم قرار دهیم. توضیح اینکه در روش تحقیق مبتنی بر یک بینش علمی نسبتاً رایج، محقق پس از انتخاب و تدقیق موضوع و مروری بر ادبیات پژوهش و فراهم نمودن یک نظریه برای کل فرآیند تحقیق، آماده می‌شود تا طرح تحقیق خود را به عنوان یک ایده قابل دفاع در بررسی مسئله مورد نظر عرضه بخرد. لذا با توجه به اینکه کتاب عنوان «مقدمه» را بر خود حمل می‌کند، بهتر بود بطور

■ مولف: محمدرضا حافظ‌نیا
■ ناشر: انتشارات سمت

نظریه‌ها در علوم انسانی یا اجتماعی، بنا به ماهیت تجربی خود نسبی‌اند و اعتبار آنها تا زمانی است که در واقعیت مورد نقیضی برای آنها یافت نشود
لذا ساخت فرضیه‌های متناقض با نظریه‌های موجود و مواجهه دادن آن با واقعیت امری پذیرفته شده و عادی است

اگر بپذیریم که نگارنده محترم بر مبنای آنچه که در کتاب آمده شیوه قیاس و استقراء را در کنار یکدیگر برای پژوهشهای علمی، ضروری می‌دانند باید گفت که دیدگاه نظری ایشان با رویه عملی شان در تدوین کتاب، منطبق نیست

بررسی جهان تجربی با کاربرد یک چارچوب نظری روشی است که از قرن نوزدهم معیار کار اندیشمندان علوم اجتماعی قرار گرفته و نمونه‌ای از آن را می‌توان در آثار دور کیم و ماکس وبر دید

پژوهشگر با ابداع و خلاقیت خود می‌تواند بر اساس فرضیات نوینی که برای اثبات تئوری خود می‌سازد تولید علمی داشته باشد

توجه مؤکد برجایگاه نظریه در کارهای پژوهشی، این شاخص به‌خواننده ارائه می‌شد که معرفت‌های ناشی از تعریف‌مفاهیم نظریه، دقیقترین و بهترین شاخص برای پاسخ‌دادن به سؤال مذکور است.

هـ - در مبحث ویژگیهای یک فرضیه خوب، صفحه ۹۶ بند و او گفته شده «فرضیه نباید با قوانین مسلم و اصول علمی تایید شده و پذیرفته شده مغایرت داشته باشد». با توجه به اینکه یکی از کارکردهای پژوهش علمی، دستیابی به نظریه‌های جدید از طریق مواجهه فرضیه‌ها با واقعیت است (و بویژه فرضیه‌هایی در تعارض با قوانین و نظریه‌های علمی تایید شده) مشخص نیست، تاکید نویسنده محترم بر عدم مغایرت فرضیه با قوانین مسلم و اصول علمی تایید شده؛ بر چه مبنایی است! قوانین در علوم طبیعی و نظریه‌ها در علوم انسانی یا اجتماعی بنا به ماهیت تجربی خود، نسبی‌اند و اعتبار آنها تا زمانی است که در واقعیت، مورد نقیضی برای آنها یافت نشود و لذا ساخت فرضیه‌های متناقض با قوانین و نظریه‌ها و مواجهه دادن آن با واقعیت امری پذیرفته شده و عادی است. بویژه در حوزه رفتار اجتماعی، بدین ترتیب است که میزان اعتبار تئوریها در جوامع مختلف سنجیده می‌شود و از سوی دیگر بنیان‌بر مبادقت جدیدی از واقعیت اجتماعی پی‌ریزی می‌شود.

پانوشت:

(۱) مطهری، مرتضی، آشنایی با علوم اسلامی، ج اول، قم، صدرا، بی‌تا، ص ۸۹.

اصالت داده، معتقدند... علمای هم این دو نگرش را با یکدیگر ترکیب نموده، ابتدا بر اساس مشاهدات محدودتر چهارچوب نظری یک واقعیت را در ذهن خود پی‌ریزی می‌کنند و سپس با مطالعه مصادیق و واقعیت‌های آن، نظریه خود را مورد ارزیابی قرار میدهند. «از این رو بهترین، لااقل دیدگاه ترکیبی که در ۱۵۰ سال اخیر شایستگی‌های خود را به اثبات رسانده و مورد قبول اکثریت پژوهشگران واقع شده معیار تدوین فصول قرار می‌گرفت. فقدان این رویه باعث شده در صفحات ۳۸ و ۳۹ که فرآیند تحقیق علمی به پنج مرحله اصلی و چندین مرحله فرعی تقسیم شده معیار اصلی و غیراصلی بودن مراحل مشخص نباشد. اگر بپذیریم که نگارنده محترم بر مبنای آنچه که در صفحات ۲۶ و ۲۲ تصریح شده، شیوه قیاس و استقراء را در کنار یکدیگر برای پژوهشهای علمی ضروری می‌دانند، باید گفت که دیدگاه نظری ایشان با رویه عملی شان در تدوین کتاب، منطبق نیست.

ج - بر اساس آنچه گفته شد، طرح بحث انواع متغیر و تعریف عملیاتی در فصل اول کتاب طی صفحات ۳۵ تا ۳۸ با عنوان کلیات، منطقی نیست و شاهدی دیگر بر عدم هماهنگی رویه نظری و عملی نگارنده در تدوین کتاب است.

د - در صفحه ۹۲ در بحث منابع فرضیه هیچ یادی از نظریه نشده است. در حالیکه فرضیه‌های برخاسته از تئوری از اهمیت شایان توجهی برخوردارند؛ از جمله اینکه رد یا تایید نظریه با استفاده از فرضیه انجام می‌شود و اینکه پژوهشگر با ابداع و خلاقیت خود می‌تواند بر اساس فرضیات نوینی که برای اثبات تئوری خود می‌سازد، تولید علمی داشته باشد. نویسنده محترم بیان داشته‌اند ابتدا به صورت بندی فرضیه اقدام می‌کنیم، لیکن مشخص ساخته‌اند، حالت مطلوب و بهینه ساخت فرضیه چیست! آیا معلومات کلی یا شناختها و تجارب قبلی محقق بدون تاکید بر انسجام ذهنی و نظری برای ساخت فرضیه کافی است؟ صورت بندی فرضیه بدون یک ذهن تئوریک برای مشاهده و گردآوری واقعیات؛ کمتر به نتیجه‌های مفید منتهی می‌شود. این نوع آموزش روش تحقیق باعث سرگردانی پژوهشگران تازه کار و دانشجویان می‌گردد. بطور مثال در بحث شیوه تدوین، نگارش و ارزیابی فرضیه، از جمله معیارهایی که ارائه شده آن است که «آیا تمام فرضیه‌های مورد نیاز تحقیق تدوین شده‌است؟» معلوم نیست که چه شاخصی در کتاب معرفی شده تا پژوهشگر بتواند به این سؤال پاسخ دهد و آیا در موارد مشابه پاسخهای متفاوت نخواهیم داشت؟ در حالیکه اگر روش نظری مؤلف یا روش عملی تدوین کتاب از هماهنگی برخوردار بود و دچار تناقض نبود، با ارائه دیدگاه ترکیبی (قیاسی و استقرایی) و

مختصر (و نه با این تفصیل) اصول تهیه و تنظیم طرح تحقیق را به خوانندگان تشنه فراگیری یک روش علمی معتبر، عرضه می‌کرد. به همین سبب منطق تحقیق ایجاب می‌کند محقق پس از طی مراحل اساسی طرح سؤال، مروری بر پیشینه تحقیقی و تئوریک موضوع، نقد و بررسی نظریه‌ها و تحقیقات انجام شده، انتخاب یا تدوین یک نظریه و ترسیم الگوی تحلیلی حاکم بر تحقیق که در درون آن فرضیه‌ها نیز تدوین می‌شوند؛ بدنبال این سؤال باشد که چه نوع تحقیقی و چه تکنیکی برای دستیابی به اهداف تحقیق و آزمون فرضیه‌ها مناسبتر است. لذا بحث از انواع تحقیق، پس از مراحل مذکور می‌بایست طرح می‌شد. همچنین ضروری بود که مطالعه ادبیات و سوابق موضوع به عنوان یک مرحله اصلی در نظر گرفته می‌شد و بر اهمیت آن تاکید شایسته‌ای صورت می‌گرفت.

ب. بررسی جهان تجربی با کاربرد یک چارچوب نظری، روشی است که از قرن نوزدهم در جهان پیشرفته صنعتی معیار کار اندیشمندان قرار گرفته و نمونه‌ای از آن را می‌توان در آثار دور کیم و ماکس وبر دید. همانطور که در صفحه ۲۲ به نقل از اینشتین آورده شده، علم در معنای Science، تجربه‌ای هماهنگ و همبسته با تئوری است. متفکر شهید مرتضی مطهری در تعریف تجربه آنرا نوعی تفکر قیاسی دانسته‌اند که به کمک مشاهده صورت می‌گیرد و کسانی را که پنداشته‌اند تجربه از نوع استقراء است، بر خطا دانسته‌اند.^(۱) اما به نظر می‌رسد آنچه بر فضای کلی کتاب حاضر حاکم است و در فصل بندی کتاب نیز دیده می‌شود، اشاعه روش استقراء در تحقیقات علمی است. تحقیقات علمی امروزی اعم از طبیعی و انسانی، خصلتی تجربی دارند که بدون تفکر قیاسی حاکم بر آن، دیرتر و کمتر به نتایج ارزنده‌ای دست می‌یابند. پژوهشی که در تعیین متغیرها و تدوین فرضیات بر اساس تفکر قیاسی از تئوری بهره می‌گیرد، در تشخیص فرضیه‌ها و قبل از آن، نوع متغیرها و سپس معرفت‌های قابل سنجش و حتی نوع روش تحقیق و روش تحلیل موفق تر است. این بدان معنی نیست که تمام تحقیقات باید تئوریک باشند. تحقیق توصیفی می‌تواند فاقد نظریه باشد. لیکن این نوع تحقیق، یکی از انواع پژوهش و در واقع، نازل ترین نوع آن است.

البته نویسنده گرامی نسبت به موضوع وقوف داشته‌اند؛ زیرا در ص ۲۶ پاراگراف چهارم آورده‌اند: «در باره جایگاه نظریه در تحقیقات علمی... عده‌ای به روش قیاسی اصالت داده، معتقدند که نظریه مبنای تحقیق در انتخاب موضوع و فرضیه‌سازی و روشهای کار است و نتیجه آن به تایید یا رد نظریه می‌انجامد. عده‌ای دیگر بر عکس به روش استقرایی